

Γεωγραφίες

Αρ. 25 (2015)

Γεωγραφίες, Τεύχος 25, 2015

**ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΙΟΙ ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΙ
ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ:
ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ
ΕΔΑΦΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ**

Σταυριανή Κουτσού

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟΙ ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΕΔΑΦΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Σταυριανή Κουτσού*

Περίληψη

Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί αποτέλεσαν πρότυπο γυναικείας συλλογικής επιχειρηματικότητας στην ύπαιθρο κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, προσελκύνοντας το ενδιαφέρον των πολιτικών και των τοπικών φορέων. Σκοπός της εργασίας είναι να διερευνήσει τον βαθμό και τις στρατηγικές επιβίωσης της ιδιαίτερης αυτής μορφής επιχειρηματικότητας στις σημερινές συνθήκες της οικονομικής κρίσης. Για τον σκοπό αυτό πραγματοποιήθηκε έρευνα σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 63 γυναικείων συνεταιρισμών, από τους 142 που είναι εγγεγραμμένοι στα αρχεία του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω συνεντεύξεων με τις προέδρους των συνεταιρισμών κατά το διάστημα Οκτώβριος 2013-Φεβρουάριος 2014. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, η πλειονότητα των συνεταιρισμών υφίσταται έντονα τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών. Ορισμένοι έχουν διακόψει τη λειτουργία τους, άλλοι βρίσκονται σε «κατάσταση αναμονής» και επιβιώνουν εκείνοι που αναπτύσσουν διασυνδέσεις με τοπικούς ή/και υπερτοπικούς φορείς και αναδεικνύουν ιδιότυπα προϊόντα.

Les coopératives agrotouristiques féminines à l'époque de crise : recherche sous l'approche du développement territorial

Stavriani Koutsou

Résumé

Les coopératives agrotouristiques féminines ont constitué un modèle de l'entrepreneuriat collectif féminin pendant les décennies précédentes et ont attiré l'intérêt des politiques et des acteurs locaux. Le but de cet article est la recherche du niveau et des stratégies de survie de ce type spécial de l'entrepreneuriat dans les conditions actuelles de crise économique. Pour ce but, il est réalisé une recherche auprès d'un échantillon représentatif de 63 coopératives féminines parmi les 142 qui sont inscrites aux archives du Ministère de Développement Rural et des Aliments. La recherche est réalisée à travers des interviews avec les présidentes des coopératives du mois d'Octobre 2013 au Février 2014. D'après les résultats, la majorité des coopératives subissent vivement les conséquences de la crise actuelle. Certaines ont arrêté leur fonctionnement, d'autres se trouvent dans une situation d'attente et finalement survivent mieux celles qui développent des liens avec des acteurs locaux et ultra-locaux et relèvent des produits spécifiques.

* Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης, skoutsou@farm.teithe.gr

Εισαγωγή

Η κρίση που βιώνει σήμερα ο αγροτικός χώρος, όπως και το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, έθεσε με επιτακτικότητα ζητήματα τα οποία είχε ήδη δημιουργήσει η παγκοσμιοποίηση εδώ και δύο δεκαετίες σχεδόν: η ανθεκτικότητα και βιωσιμότητα τομέων, κλάδων, φορέων αλλά κυρίως οι δομές λειτουργίας και οργάνωσης του αγροτικού χώρου. Αυτά τα ζητήματα με τη σειρά τους θέτουν ένα γενικότερο και θεμελιώδες ερώτημα για το μοντέλο ανάπτυξης του αγροτικού χώρου που θα πρέπει να ακολουθηθεί, ιδιαίτερα στις μειονεκτικές περιοχές.

Δεδομένου ότι το κύριο συστατικό της οικονομίας είναι η ανταγωνιστικότητα προϊόντων και περιοχών, ως γνωστόν, η παγκοσμιοποίηση, η οποία κυρίως συνίσταται στη διείσδυση των αγορών (Colletis 2010), δημιούργησε ανισότητες τόσο σε παγκόσμιο επίπεδο, όσο και σε επίπεδο ΕΕ, περιθωριοποιώντας αγροτικές περιοχές, ιδιαίτερα του Νότου, καθώς αυτές λόγω των δομικών τους χαρακτηριστικών αδυνατούν να εξασφαλίσουν την ανταγωνιστικότητά τους μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής (Γούσιος 2013). Αυτό ισχύει τόσο για τις μονάδες παραγωγής (αγροτικές εκμεταλλεύσεις) όσο και για τις μονάδες μεταποίησης ή/και παροχής υπηρεσιών. Ωστόσο, τις δύο τελευταίες δεκαετίες φαίνεται να εμφανίζονται γι' αυτές τις περιοχές νέες δυνατότητες εξόδου από την περιθωριοποίηση, αλλά και προοπτικές προόδου. Οι δυνατότητες αυτές συνδέονται με την ικανότητά τους να στηρίξουν την ανταγωνιστικότητά τους όχι στη μείωση του κόστους παραγωγής, καθώς αυτό αδυνατούν να το κάνουν, αλλά στη διακριτότητα και ιδιοτυπία των προϊόντων τους (Campagne et Pecqueur 2014). Πρόκειται ουσιαστικά για μια διαδικασία διαμόρφωσης ενός προτύπου ανάπτυξης, που είναι απάντηση ή/και αντίσταση στην παγκοσμιοποίηση. Το πρότυπο αυτό είναι εξ' ορισμού εδαφικό, με την έννοια ότι έχει ισχυρούς δεσμούς με την περιοχή και κατά συνέπεια οδηγεί στην δημιουργία της εδαφικής περιοχής. Αυτή η εδαφοποίηση της ανάπτυξης οδηγεί στο πρότυπο της εδαφικής ανάπτυξης, έννοια η οποία αποτελεί διεθνώς αντικείμενο ανάλυσης και αναζήτησης από ερευνητές, οι οποίοι εστιάζουν στον εδαφικό πόρο από την πλευρά της οικονομικής ανάπτυξης (Colletis 2005, 2008, 2010, Torre 2008, Γούσιος 2013, Campagne et Pecqueur 2014). Πράγματι, διαπιστώθηκε ότι περιοχές της Ευρώπης

εντασόμενες σε μια διαδικασία εδαφικής ανάπτυξης, εξασφάλισαν σημαντικά πλεονεκτήματα σε σχέση με άλλες πιο ευνοημένες περιοχές, κινητοποιώντας το ανθρώπινο δυναμικό τους και την κληρονομιά τους, φυσική ή πολιτιστική (Campagne and Pecqueur 2009).

Η ανάγκη αναζήτησης νέων μοντέλων ανάπτυξης απορρέει από τη νέα αγροτικότητα η οποία διαμορφώνεται ως αποτέλεσμα της κινητικότητας του πληθυσμού, των νέων αξιών, των νέων συνεργασιών κ.λπ. που εξελίσσονται και αναπτύσσονται στην ύπαιθρο. Επίσης στην αλλαγή στις συμπεριφορές και προσδοκίες των καταναλωτών από τον αγροτικό χώρο, τόσο σε προϊόντα όσο και σε υπηρεσίες (Ανθοπούλου 2013). Παράλληλα, οφείλεται και στην αλλαγή στο πολιτικό πλαίσιο, το οποίο προωθεί κατά κάποιο τρόπο την αποκέντρωση δίνοντας αρμοδιότητες σε τοπικούς και περιφερειακούς φορείς, (Γούσιος 2013).

Η έννοια του εδαφικού μοντέλου ανάπτυξης (territorial development, développement territorial) αποτελεί συνέχεια εκείνων της «εκ των κάτω» και της ενδογενούς ανάπτυξης. Αυτό που προσθέτει, που είναι αποτέλεσμα της συσσώρευσης αναπτυξιακών εμπειριών, είναι το κοινωνικό στοιχείο, ειδικότερα η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, το οποίο θεωρείται μία βασική παράμετρος της ανάπτυξης. Έτσι, προκύπτει η έννοια της εδαφικότητας, η οποία ορίζεται ως το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων τις οποίες τα άτομα ομαδοποιημένα διατηρούν με τον χώρο. Αυτές οι σχέσεις μπορούν να ενεργοποιηθούν και κινητοποιηθούν στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης για την κατασκευή και διαχείριση πόρων (Γούσιος 2013).

Σύμφωνα με τους ερευνητές, δύο είναι οι βασικοί πυλώνες της οικοδόμησης της εδαφικής περιοχής, όπου στηρίζεται η εδαφική ανάπτυξη: α) η οργάνωση των δρώντων στο εσωτερικό της και β) η κατασκευή ιδιότυπων πόρων. Οι δύο αυτοί πυλώνες συνοψίζονται στην ικανότητα των τοπικών δρώντων να αξιοποιούν μια κοινή πολιτισμική βάση μέσω συνεργασιών και συντονισμού αυτών των συνεργασιών στις διάφορες φάσεις εντοπισμού, αποκάλυψης, ενεργοποίησης και ανάδειξης των τοπικών πόρων, με στόχο τη δημιουργία ιδιότυπων προϊόντων, χαρακτηριστικών της περιοχής. (Campagne et Pecqueur 2014). Η εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης μπορεί να φωτίσει και να ερμηνεύσει πορείες επιχειρήσεων, κλάδων και περιοχών, να φωτίσει δυνατά και αδύνατα σημεία και να χαράξει προοπτικές. Φαίνεται ότι η προσέγγιση αυτή ταιριάζει κα-

λύτερα στις αγροτικές περιοχές της Μεσογείου, καθώς υπάρχει μια τεράστια ποικιλία τύπων και προϊόντων, οι τοπικές αγροτικές κοινωνίες διαθέτουν ένα σχετικά υψηλό κοινωνικό κεφάλαιο και οι επιχειρήσεις είναι κατά κανόνα μικρές. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να δώσει τα μεθοδολογικά εργαλεία για τη μελέτη τους, που είναι η διερεύνηση του κατά πόσο παράγουν ιδιότυπα προϊόντα, σε ποιο βαθμό είναι αγκυρωμένες στον τόπο και σε ποιο βαθμό αναπτύσσουν διασυνδέσεις με τοπικούς και υπερτοπικούς φορείς.

Στην εργασία αυτή διερευνώνται οι γυναικείοι αγροτικοί συνεταιρισμοί με την προσέγγιση της εδαφικής ανάπτυξης. Το ενδιαφέρον για αυτούς πηγάζει από το γεγονός ότι σχεδόν στο σύνολό τους βρίσκονται σε μειονεκτικές περιοχές και εκ πρώτης όψεως συγκεκριμένων τα χαρακτηριστικά που τους καθιστούν στοιχείο του μοντέλου της εδαφικής ανάπτυξης, καθώς συνδυάζουν συνεργασία (σε οριζόντιο επίπεδο) και παραγωγή παραδοσιακών προϊόντων. Αποτέλεσαν μια καινοτομία και παραδοξότητα για την ελληνική ύπαιθρο κατά την προ κρίσης περίοδο, καθώς σε μια εποχή γενικότερης απαξίωσης του συνεργατισμού, και μαζικής κατανάλωσης βιομηχανοποιημένων προϊόντων, αγρότισσες σε αρκετές περιοχές της χώρας συνεργάστηκαν, δημιούργησαν απασχόληση για τον εαυτό τους και παρήγαγαν παραδοσιακά προϊόντα (Koutsou et al 2009). Αυτή η δράση από μόνη της αποτέλεσε αντίσταση στο κυρίαρχο μοντέλο και ταυτοχρόνως καινοτομία για την ελληνική ύπαιθρο. Σήμερα που η κρίση δοκιμάζει τις δομές και τις λειτουργίες του αγροτικού χώρου και απαιτεί τον επαναπροσδιορισμό τους, είναι ενδιαφέρον να διερευνηθούν οι γυναικείοι συνεταιρισμοί και οι στρατηγικές που εφαρμόζουν προκειμένου να ενταχθούν στο νέο περιβάλλον.

Προς αναζήτηση ενός νέου μοντέλου ανάπτυξης των αγροτικών περιοχών

Οι κίνδυνοι από την παγκοσμιοποίηση και οι απειλές της κρίσης των τελευταίων ετών οδήγησαν στην επιδείνωση των ανισοτήτων στο εσωτερικό των περισσότερων κοινωνιών σε βορρά και νότο και υπονομεύουν βαθιά το όραμα της προόδου που συνδέεται με τα ισχύοντα πρότυπα ανάπτυξης (Muchnik 2013). Η ανταγωνιστικότητα, η οποία στηρίζεται στη βάση της χαμηλής τιμής (και κατά συνέπεια του χαμηλού κόστους παραγωγής), φάνηκε ότι δεν μπορεί να κατα-

κτηθεί από μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων ή/και τόπων. Ωστόσο, πολλές εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ευρώπη δείχνουν ότι η ανταγωνιστικότητα μπορεί να κατακτηθεί αν κινητοποιηθεί η τοπική κοινωνία και δοθεί έμφαση στα προϊόντα που φέρουν έντονη τη σφραγίδα του τόπου. Σε αντίθεση με αυτό που θα περίμενε κανείς, αποδεικνύεται ότι οι κίνδυνοι και απειλές της παγκοσμιοποίησης ενίσχυσαν παρά αποθάρρυναν τους δεσμούς και το αίσθημα της εδαφικής ταυτότητας σε αρκετές περιοχές (Γούσιος 2013). Αποδεικνύεται ότι η παγκοσμιοποίηση, η οποία κυρίως συνίσταται στη διεύδυση των αγορών, μπορεί να οδηγήσει ταυτοχρόνως στην κινητοποίηση δυναμικών «δημιουργίας» πόρων σε τοπικό επίπεδο. Αναδύεται έτσι σήμερα ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης, αυτό της εδαφικής ανάπτυξης.

Από το μοντέλο της γεωργικής ανάπτυξης των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, όπου ο σχεδόν αποκλειστικός «πρωταγωνιστής» στον αγροτικό χώρο ήταν ο πρωτογενής τομέας, οι δυτικές αγροτικές κοινωνίες γνώρισαν στη συνέχεια το μοντέλο της αγροτικής ανάπτυξης, όπου ο πρωτογενής τομέας ήταν ένας από τους οικονομικούς τομείς που δραστηριοποιούνται στον αγροτικό χώρο. Σήμερα περνάμε στο μοντέλο της εδαφικής ανάπτυξης όπου το στοιχείο που προστίθεται είναι ότι η ανάπτυξη «κατασκευάζεται» κοινωνικά μέσω της συνεργασίας και του συντονισμού των τοπικών δρώντων μιας περιοχής (δημόσιων και ιδιωτικών), που στοχεύουν στην αξιοποίηση των τοπικών πόρων (υλικών και άυλων) (Campagne et Pécqueur 2014). Οποσδήποτε, η ανάδυση του μοντέλου της εδαφικής ανάπτυξης δεν οφείλεται μόνο στην ενδογενή δυναμική των αγροτικών κοινωνιών, αλλά και σε εξωγενείς παράγοντες. Αυτοί οι παράγοντες είναι αφενός η αλλαγή στο πολιτικό πλαίσιο, το οποίο προωθεί κατά κάποιον τρόπο την αποκέντρωση δίνοντας αρμοδιότητες σε τοπικούς και περιφερειακούς φορείς, αφετέρου στην αλλαγή στις συμπεριφορές και προσδοκίες των καταναλωτών από τον αγροτικό χώρο, τόσο σε προϊόντα όσο και σε υπηρεσίες (Γούσιος 2013).

Δύο είναι οι βασικοί πυλώνες της εδαφικής ανάπτυξης: α) το κοινωνικό κεφάλαιο της περιοχής, το οποίο εκφράζεται μέσω των συνεργασιών και των συλλογικών δράσεων των δρώντων, καθώς και του συντονισμού τους και β) η κατασκευή ιδιότυπων πόρων, μέσω της αξιοποίησης του δυναμικού της περιοχής (φυσικού και πολιτιστικού) (Γούσιος 2013). Οι δύο πυ-

λώνες έχουν αμφίδρομη σχέση, καθώς οι συλλογικές δράσεις αποκαλύπτουν και αξιοποιούν ιδιότυπους πόρους και οι ιδιότυποι πόροι κινητοποιούν συλλογικές δράσεις. Έτσι, ένα ιδιότυπο προϊόν αποτελεί έναν εν δυνάμει πόρο για την τοπική κοινωνία, καθώς γύρω από αυτό μπορούν να αναπτυχθούν συλλογικές δράσεις και δυναμικές της ομάδας (Belletti 2013).

*Πρώτος πυλώνας της εδαφικής ανάπτυξης:
το κοινωνικό κεφάλαιο*

Βασικός μοχλός του μοντέλου της εδαφικής ανάπτυξης είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, η ικανότητα δηλαδή των μελών μιας κοινωνίας να συνεργάζονται. Σύμφωνα με τον Bourdieu (1980), το κοινωνικό κεφάλαιο είναι το σύνολο των υφιστάμενων ή δυνητικών πόρων που συνδέονται με την ύπαρξη ενός διαρκούς δικτύου σχέσεων λιγότερο ή περισσότερο θεσμοθετημένων, αλληλογνωριμίας ή αλληλοαναγνώρισης (Γούσιος 2013). Το κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται από τη λειτουργία του, που είναι η διευκόλυνση των δράσεων και διαδράσεων μεταξύ των ατόμων. Καθώς είναι άυλο, ορίζεται από αυτό που κάνει ή επιτρέπει να γίνει και όχι από αυτό που είναι. Υπό αυτή την έννοια, το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ένας υφιστάμενος ή/και δυνητικός πόρος για μια κοινωνία, καθώς διευκολύνει τις συλλογικές δράσεις.

Στο πλαίσιο των συνεργασιών η εναρμόνιση των ειδικών και συλλογικών συμφερόντων αποτελεί βασικό διακύβευμα για τη συνοχή της εδαφικής περιοχής. Οι νέες συλλογικότητες, στηριζόμενες εν μέρει στις παλιές, μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά στη βελτίωση της ικανότητας των δρώντων να ελέγξουν τις εξελίξεις που τους αφορούν. Αυτή η ικανότητα τοποθετείται στο επίκεντρο του ορισμού της εδαφικής ανάπτυξης (Deffontaines 2001). Μπορεί να πει κανείς ότι οι αναπτυξιακές πολιτικές των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών εστίασαν περισσότερο στον ανταγωνισμό παρά στην οργανωμένη συνεργασία (Campragne et Pécqueur 2014). Σήμερα όμως που η στρατηγική αυτή αποδεικνύεται αναποτελεσματική στο πλαίσιο της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, η οργανωμένη συνεργασία αναδεικνύεται ως η μόνη εφικτή λύση.

Έτσι, οι δυναμικές που προκύπτουν στο πλαίσιο της εδαφικής ανάπτυξης δεν καθορίζονται ούτε από το μέγεθος της περιοχής, ούτε από τις υποδομές και τον φυ-

σικό ή πολιτισμικό πλούτο που διαθέτει, ούτε από τον αριθμό των επιχειρήσεων στο εσωτερικό της, αλλά κυρίως από τη θέληση και την ικανότητα μιας ομάδας δρώντων να επιδιώξει, στο συγκεκριμένο πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο, μέσα από τη θεσμική χειραφέτησή της, τη δημιουργία και πύκνωση των οριζόντιων και κάθετων δεσμών και την αγκύρωση των πόρων στον χώρο. Αυτή η διαδικασία συνιστά ουσιαστικά τη διαδικασία εδαφοποίησης μιας περιοχής, η οποία είναι δυνατόν να οδηγήσει στην κατασκευή μιας εδαφικής περιοχής. Με άλλα λόγια, η εδαφική περιοχή δεν είναι δοσμένη, αλλά κατασκευάζεται από τους τοπικούς δρώντες, που είναι οι τοπικοί φορείς, ομάδες επιχειρηματιών αλλά και ολόκληρη η τοπική κοινωνία που παρεμβαίνει και ορίζει το μέλλον της. (Γούσιος 2013). Ο ανταγωνισμός διαφοροποιείται πλέον από τα κλασικά μοντέλα (τα οποία αναφέρονται κυρίως στις τιμές των προϊόντων) και συνίσταται στο ότι οι προοπτικές δημιουργίας πόρων εξαρτώνται από τις ικανότητες των ατόμων και των ομάδων να οργανωθούν, να συνεργαστούν και να συντονιστούν (Colletis et Pécqueur 2005).

Έτσι, η εδαφική περιοχή δεν μπορεί πλέον να εκλαμβάνεται ως ένας απλός χώρος όπου διαδραματίζονται κάποιες λειτουργίες, αλλά ως μια δυναμική κατασκευή που απορρέει από τις αλληλοεπιδράσεις μεταξύ των διαφόρων δρώντων στο πλαίσιο της εδαφικής περιοχής. Ουσιαστικά λοιπόν αποκαλύπτεται και προκύπτει από τον συντονισμό των δρώντων στο χρόνο και στον χώρο (Colletis 2010). Σύμφωνα με τους Brunet and Dollfus (1990) «ο καθορισμός της εδαφικής περιοχής από τους δρώντες συνιστά για τον χώρο ό,τι η ταξική συνείδηση για μια δυνητική κοινωνική τάξη».

Σύμφωνα με τον Jean (2009) το σχέδιο της εδαφικής ανάπτυξης συνοψίζεται σε ένα συλλογικό όραμα για τον τόπο, το οποίο θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τρία στοιχεία: τον άνθρωπο, την οικονομία, το περιβάλλον, δηλαδή θα πρέπει να ενσωματώνει στους στόχους του την εξασφάλιση της αναζωογόνησης της εδαφικής περιοχής βασισμένη στην κοινωνική ζωτικότητα της κοινότητας, στην οικονομική βιωσιμότητα της τοπικής οικονομίας και στην αναπαραγωγή των οικολογικών της συστημάτων.

Η συλλογικότητα και η συλλογική δράση έχουν βαθιές ρίζες στην ελληνική ύπαιθρο. Τα θεμέλιά τους βρίσκονται στον τρόπο με τον οποίο οι τοπικές κοινωνίες

οργάνωσαν ιστορικά τις σχέσεις τους με τον χώρο τους. Οι χωρικές διαμορφώσεις που προέκυψαν αντανακλούν αυτές τις κοινωνικές σχέσεις (Γούσιος 2013). Οι προκαπιταλιστικές αξίες (αμοιβαιότητα, συνεργασία) που αναπτύχθηκαν και καλλιεργήθηκαν στην ελληνική αγροτική κοινωνία κάτω από δύσκολες ιστορικά συνθήκες και οι οποίες τυποποιήθηκαν με διάφορα συνεργατικά σχήματα, τις τελευταίες δεκαετίες ατόνισαν ή/και διαβρώθηκαν. Σήμερα, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας, οι ίδιες αξίες επανακαλύπτονται όχι πλέον ως δοσμένες εγγενείς αξίες, αλλά ως κατασκευασμένες.

Πράγματι, τα τελευταία χρόνια αναδύονται κατά τόπους διάφορες μορφές συλλογικών δράσεων, γεγονός που είναι ενδεικτικό της ύπαρξης ενός ζωντανού κοινωνικού κεφαλαίου στην ελληνική ύπαιθρο. Δημιουργήθηκαν νέοι συνεταιρισμοί ή αναδιοργανώθηκαν παλαιότεροι, δημιουργήθηκαν ομάδες παραγωγών, δίκτυα επιχειρήσεων ή συνεταιριστικών οργανώσεων, σύμφωνα ποιότητας, τοπικές και υπερτοπικές συνεργασίες κ.λπ. Οι νέες ομαδοποιήσεις και συλλογικές δράσεις εμπλέκουν όλο και περισσότερους τοπικούς δρώντες (αγρότες, επιχειρηματίες, δημόσιο, ιδιώτες, κοινωνικούς φορείς). Αυτή η νέα κινητοποίηση των αγροτικών κοινωνιών μπορεί σύμφωνα με τον Γούσιο (2013) να οδηγήσει σε μια νέα διαδικασία εκμάθησης θεσμικής συνεργασίας, η οποία συμβάλλει στην οικοδόμηση μιας εδαφικής διακυβέρνησης.

Ωστόσο, προκειμένου να κινητοποιηθεί το υπάρχον δυναμικό, μία συγκεκριμένη ομάδα δρώντων θα πρέπει να προβεί στη διαδικασία κατασκευής εδαφικών πόρων, πολύ πριν συνειδητοποιήσει η υπόλοιπη κοινωνία αυτή τη νέα αξία, αλλά και πριν γνωρίσει τις διαδικασίες αξιοποίησής της μέσω σχεδίων. Με άλλα λόγια, χρειάζεται να δημιουργήσει ένα όραμα για την περιοχή.

*Δεύτερος πυλώνας της εδαφικής ανάπτυξης:
τα ιδιότυπα προϊόντα*

Σε ό,τι αφορά τον δεύτερο πυλώνα, της κατασκευής δηλαδή ιδιότυπων πόρων, η διαδικασία της ιδιοτυποποίησης αφορά την αποκάλυψη και ανάδειξη πόρων και τη σύνδεσή τους με το σύστημα στο οποίο αυτοί παράγονται. Σύμφωνα με τον Torré (2008), οι πόροι μετατρέπονται σε ιδιότυπους όταν οι δρώντες καταφέρνουν να επιτύχουν τη σύνδεσή τους με τον τόπο

(αγκύρωση) και έτσι να τους προσδώσουν έναν χαρακτηριστή δύσκολα αναπαραγώγιμο σε άλλη περιοχή. Σε αντίθεση με τους κοινότυπους πόρους, οι ιδιότυποι πόροι ενσωματώνουν στοιχεία τόσο υλικά (έδαφος, κλίμα κ.λπ.), όσο και άυλα (ιστορία, τεχνογνωσία, συσσωρευμένη γνώση, εμπειρία), καθώς και τις συλλογικές αξίες μιας περιοχής, γεγονός που τους κάνει ιδιαίτερους και χαρακτηριστικούς της συγκεκριμένης περιοχής και τους δίνει το στοιχείο της μοναδικότητας.

Ακριβώς στο στοιχείο αυτό έγκειται η ανταγωνιστικότητα μεταξύ ιδιότυπων προϊόντων και κατ' επέκταση των εδαφικών περιοχών. Τα προϊόντα διαφορετικών εδαφικών περιοχών δεν ανταγωνίζονται μεταξύ τους με βάση την τιμή τους, αλλά με βάση την εδαφική περιοχή στην οποία εντάσσονται, με βάση δηλαδή την ιδιοτυπία τους. Έτσι, δεν έχουν σημασία τόσο τα συγκριτικά πλεονεκτήματα ενός προϊόντος (παράγω το ίδιο προϊόν με σένα αλλά εγώ το παράγω με καλύτερες συνθήκες), αλλά τα διαφοροποιά πλεονεκτήματα (παράγουμε όμοια, αλλά διαφορετικά προϊόντα). Επομένως, μια εδαφική περιοχή έχει περισσότερο ανάγκη στήριξης για την απόκτηση της ικανότητας κατασκευής ιδιότυπων προϊόντων, παρά βαριές υποδομές για την προσέλκυση επενδύσεων (Γούσιος 2013).

Παράλληλα, αυτή η ιδιοτυποποίηση απαντά άμεσα στις προσμονές της κοινωνίας οι οποίες εστιάζονται στη σύζευξη της ποιότητας με την παράδοση και τη φύση. Αυτές οι συνθήκες ευνοούν τη συνεργασία και οργάνωση των δρώντων με στόχο να απαντήσουν αποτελεσματικά στον εξωτερικό ανταγωνισμό, στη βάση μιας συλλογικής ταυτοποίησης με έναν πολιτισμό και μια εδαφική περιοχή (Pecqueur 2008). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον κλάδο των τροφίμων. Μετά από δεκαετίες δομικού εξορθολογισμού που αποσκοπούσε στην αναζήτηση τυποποιημένων και φθηνών τροφίμων για τους ραγδαία αυξανόμενους αστικούς πληθυσμούς, σήμερα υπάρχει αυξανόμενη ζήτηση από την πλευρά των καταναλωτών για ασφαλή, τοπικά, υγιεινά και επενδυμένα σε πολιτισμικές αξίες τρόφιμα, κυρίως εξαιτίας των επαναλαμβανόμενων διατροφικών σκανδάλων των τελευταίων ετών (Ritkonen 2013).

Κατά συνέπεια, αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία για την ανάπτυξη μιας περιοχής δεν είναι τόσο ο άριστος συνδυασμός των δεδομένων συντελεστών παραγωγής που διαθέτει όσο η αποκάλυψη και κινητοποίηση πόρων και κρυμμένων ή κακώς χρησιμοποιούμενων δεξιοτήτων (Lardon 2003). Υπό αυτή την έννοια,

οι πόροι διακρίνονται σαφώς από τους συντελεστές παραγωγής. Μέσω της εδαφοποιημένης προσέγγισης της ανάπτυξης, οι αναλύσεις για την ανάπτυξη δεν περιορίζονται στις διαδικασίες της παραγωγής και τις λειτουργίες της αγοράς, αλλά επεκτείνονται στην ανάλυση των ιδιαίτερων σχέσεων που έχουν μεταξύ τους άνθρωποι και φορείς οι οποίοι εντάσσονται στις εδαφικές περιοχές και των ικανοτήτων τους να συνεργάζονται μεταξύ τους και να συντονίζονται για τη δημιουργία ιδιότυπων προϊόντων. Αυτό αποτελεί μια δυναμική διαδικασία, καθώς η εδαφική κληρονομιά θα πρέπει να επαναπροσδιορίζεται συνεχώς σε σχέση με το παρελθόν και με τα νέα προβλήματα που ανακύπτουν και πρέπει να αντιμετωπίζονται (Colletis et Pécqueur 2005).

*Οι γυναικείοι αγροτικοί συνεταιρισμοί:
μοντέλο συλλογικής επιχειρηματικότητας*

Οι γυναικείοι συνεταιρισμοί από την αρχή της σύστασής τους, τη δεκαετία του 1980, απασχόλησαν αρκετούς ερευνητές στη χώρα, καθώς ως ιδεολογία αλλά και ως εφαρμογή αποτέλεσαν ισχυρά στοιχεία διαμόρφωσης νέων δομών στον ελληνικό αγροτικό χώρο (Lasithiotaki 2011, Koutsou et al 2009, Gidaraku 2000). Παράλληλα συγκέντρωσαν το ενδιαφέρον των εθνικών και τοπικών φορέων και εντάχθηκαν στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών και αναπτυξιακών πολιτικών. Κατά εποχές αντιμετωπίστηκαν υπό το πρίσμα διαφορετικών λογικών, με επίκεντρο άλλοτε τις ίδιες τις γυναίκες, άλλοτε το αντικείμενο της δραστηριότητάς τους: στην αρχή (δεκαετία του 1980) υπό το πρίσμα της χειραφέτησης της αγρότισσας, μέσω της εξασφάλισης προσωπικών εισοδημάτων, καθώς η περιθωριοποίησή της από τη γεωργία λόγω του εκσυγχρονισμού της παραγωγικής διαδικασίας ήταν ταχύτερη. Στη συνέχεια (δεκαετία του 1990) στο πλαίσιο του πολυαπασχολούμενου αγροτικού νοικοκυριού, καθώς η ύπαιθρος κινδύνευε με αποψίλωση του πληθυσμού της, γεγονός που οδηγούσε στην αναζήτηση τρόπων ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος μέσω της απασχόλησης των μελών του αγροτικού νοικοκυριού σε εκτός γεωργίας δραστηριότητες. Τέλος, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες στο πλαίσιο της αξιοποίησης της κληρονομιάς, καθώς η ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα της κάθε περιοχής συνδέθηκε με την αξιοποίηση και ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων της (φυσικών και πο-

λιτισμικών). Επιπλέον σήμερα, αντιμετωπίζονται στο πλαίσιο της κοινωνικής οικονομίας, ως εργαλείο δημιουργίας θέσεων απασχόλησης στην ύπαιθρο (Koutsou 2014).

Η σύσταση γυναικείων συνεταιρισμών αποτέλεσε από μόνη της καινοτομία για τις αγροτικές κοινότητες. Η καινοτομία τους έγκειται στο γεγονός ότι συνδυάζουν τρία στοιχεία: το γυναικείο φύλο, τη συνεργασία και την κληρονομιά. Αν, σύμφωνα με τον Colletis (2013) «καινοτομία είναι μια διαδικασία η οποία κινητοποιεί τεχνογνωσία και δεξιότητες που επανεκφράζονται σε ένα διαφορετικό πλαίσιο (συνδυάζοντας έτσι κινητικότητα και σταθερότητα)», τότε οι αγρότισσες καινοτόμησαν παράγοντας ένα παλιό προϊόν με μια νέα διαδικασία, με αποτέλεσμα να δημιουργήσουν ένα «νέο» προϊόν. Με άλλα λόγια διαφοροποιούνται όχι τόσο από το ίδιο το προϊόν, αλλά από τη δομή που δημιούργησαν, τον τρόπο και τη διαδικασία που συνεργάστηκαν μεταξύ τους για την παραγωγή του, γεγονός που υποδηλώνει την οργανική σύζευξη του οικονομικού με το κοινωνικό. Έτσι δημιούργησαν ένα νέο επάγγελμα και, κατ' επέκταση, ένα μοντέλο γυναικείας επιχειρηματικότητας, ιδιαίτερα για εκείνες τις γυναίκες που είναι σχεδόν αποκλεισμένες από την αγορά εργασίας, δηλαδή για τις σχετικά ηλικιωμένες, με περιορισμένα τυπικά προσόντα, που αναζητούν μια ελαστική απασχόληση και δεν θα τολμούσαν να πάρουν το ρίσκο μιας ατομικής επιχείρησης. Γυναίκες που κατέχουν μια

Οι γυναικείοι αγροτουριστικοί συνεταιρισμοί (2013)

παραδοσιακή τεχνογνωσία, αλλά δεν διαθέτουν κεφάλαια.

Οι λόγοι που καθιερώθηκαν οι συνεταιρισμοί είναι τόσο εξωγενείς όσο και ενδογενείς. Το ασφαλιστικό είναι ένας σημαντικός λόγος, καθώς οι γυναίκες-μέλη ως αγρότισσες έχουν τον ασφαλιστικό τους φορέα (ΟΓΑ) και κατά συνέπεια δεν είναι υποχρεωμένες να ασφαλιστούν ως μέλη της επιχείρησης. Παράλληλα, οι παραχωρήσεις χώρων οι οποίες έγιναν σε πολλές περιπτώσεις από τους τοπικούς φορείς (παλιά σχολεία, αποθήκες κ.λπ.), αλλά και οι μικρού ύψους επενδύσεις που χρειάζονται αυτού του τύπου οι επιχειρήσεις, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον εξοπλισμό τους, οπωσδήποτε αποτελούν παράγοντες που μείωσαν ή απάλλαξαν τους συνεταιρισμούς από σημαντικά κόστη. Ένας άλλος παράγοντας αφορά τις στρατηγικές που εφαρμόστηκαν και οφείλεται στη νοοτροπία των γυναικών μελών, που είναι το απαύγασμα της νοοτροπίας της αγρότισσας: συντηρητισμός και επιφυλακτικότητα. Απόρροια αυτής της νοοτροπίας ήταν ότι η πλειονότητα των γυναικών αρνήθηκε να κάνει επενδύσεις μέσω τραπεζικών δανεισμών και αρκέστηκε σε επιδοτήσεις από προγράμματα και παροχές. Τέλος, ένας πολύ σημαντικός παράγοντας ήταν η εξαρχής αποδοχή από την πλευρά των γυναικών ότι το όποιο εισόδημα από τον συνεταιρισμό θα είναι συμπληρωματικό και μη τακτικό. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι οι γυναίκες αρκέστηκαν σε πολύ χαμηλά εισοδήματα και για μεγάλα, σε ορισμένες περιπτώσεις, διαστήματα χωρίς απολαβές.

Με βάση τα αρχεία του υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, μέχρι το 2013 έχουν επίσημα συσταθεί 142 συνεταιρισμοί. Συναντώνται σε ορεινές και μειονεκτικές περιοχές της ηπειρωτικής χώρας, καθώς και σε νησιωτικές και σε περιφερειακές περιοχές (βλ. χάρτη). Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα του *Εθνικού Αγροτικού Δικτύου Ελλάδας*, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2013 σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 49 συνεταιρισμών από όλη τη χώρα (35%), οι συνεταιρισμοί σε ποσοστό 85,7% παράγουν κυρίως προϊόντα παραδοσιακής διατροφής. Άλλες παράλληλες ή μεμονωμένες δραστηριότητες είναι η παραγωγή παραδοσιακών προϊόντων οικοτεχνίας, αγροτουριστικές μονάδες (καταλύματα) και η λειτουργία κέντρων εστίασης. Συνήθως οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούν είναι τοπικές και τα προϊόντα τους πωλούνται κατά κύριο λόγο επί τόπου από τα εκθετήρια των συνεταιρισμών, όπου πε-

λάτες είναι τουρίστες (κατά κανόνα έλληνες) και ο τοπικός πληθυσμός. Παράλληλα όμως προωθούνται και σε αγορές των αστικών κέντρων της χώρας, ενώ ελάχιστοι εξάγουν στο εξωτερικό.

Σε ό,τι αφορά τα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, η μέση ηλικία των γυναικών – μελών είναι σχετικά υψηλή (55 έτη). Αναλυτικότερα, 50,8% είναι ηλικίας 41-55 ετών, 25,6% 56-65 και 3,3% είναι άνω των 65 ετών. Πρόβλημα γήρανσης αντιμετωπίζουν περισσότερο οι παλαιότεροι συνεταιρισμοί (που συστάθηκαν κατά τις δεκαετίες 1980 και 1990) καθώς δεν υπήρξε σημαντικός αριθμός προσχώρησης νέων μελών στην πορεία τους. Το ασφαλιστικό πλαίσιο, έμμεσα αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα ηλικιακής ανανέωσής τους, καθώς υποχρεώνει τα μέλη να είναι αποκλειστικά αγρότισσες (μόνο όσες είναι ασφαλισμένες στο Ταμείο του ΟΓΑ). Αυτό, από τη μία «προστατεύει» τους συνεταιρισμούς από την είσοδο μη αγροτισσών, διαφυλάσσοντας τους συνεταιρισμούς ως μια υπόθεση αποκλειστικά «αγροτική», από την άλλη όμως περιορίζει την είσοδο νέων μελών και κατά συνέπεια την ηλικιακή ανανέωση των συνεταιρισμών.

Η ηλικιακή σύνθεση αντανάκλαται και στο μορφωτικό επίπεδο των μελών, το οποίο σε γενικές γραμμές μπορεί να χαρακτηριστεί σχετικά χαμηλό, καθώς, 43,4% είναι απόφοιτες πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και μόνο 7,6% τριτοβάθμιας. Το σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η έλλειψη άλλων δεξιοτήτων, σε συνδυασμό με την έλλειψη προηγούμενης επαγγελματικής εμπειρίας, δυσκολεύουν σε αρκετές περιπτώσεις τις γυναίκες να διαχειριστούν τον συνεταιρισμό-επιχείρηση. Η ιδιότητα του μέλους του συνεταιρισμού αποτελεί επάγγελμα που δεν απαιτεί μόνο την παραδοσιακή τεχνογνωσία αλλά και άλλες δεξιότητες πέρα από την παραγωγή των προϊόντων. Αυτός ακριβώς ο συνδυασμός δημιούργησε ένα νέο επάγγελμα, άγνωστο στις περισσότερες γυναίκες πριν από την ένταξή τους στους συνεταιρισμούς. Η απειρία και η έλλειψη δεξιοτήτων καθόρισε τη λειτουργία των συνεταιρισμών και αντανάκλαται στις επιλογές και την πορεία τους.

Οπωσδήποτε οι γυναικείοι συνεταιρισμοί αποτέλεσαν καινοτομία για την ελληνική ύπαιθρο και μοντέλο γυναικείας επιχειρηματικότητας. Καθώς η ανθεκτικότητα ενός μοντέλου δοκιμάζεται σε εποχές κρίσης, με την παρούσα έρευνα διερευνάται η πορεία τους κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών και οι στρατηγικές

που εφάρμοσαν προκειμένου να την αντιμετωπίσουν. Επίσης κατά πόσο οι στρατηγικές αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο ένταξής τους σε ένα ευρύτερο εδαφικό αναπτυξιακό σχέδιο.

Αποτελέσματα έρευνας

Η παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δείγμα 63 συνεταιρισμών (45% του συνόλου των εγγεγραμμένων), με γνώμονα την αντιπροσώπευση από όλες τις περιοχές της χώρας. Διενεργήθηκε κατά το διάστημα Οκτώβριος 2013 - Φεβρουάριος 2014. Πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με την πρόεδρο του κάθε συνεταιρισμού μέσω ερωτηματολογίου είτε τηλεφωνικά, είτε με επίσκεψη στον χώρο του συνεταιρισμού.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, από τους 63 συνεταιρισμούς οι δεκαέξι (25,4%) δήλωσαν ότι έχουν σταματήσει τη λειτουργία τους. Οι πέντε σταμάτησαν πριν το 2010 και οι έντεκα μετά το 2010. Ο λόγος παύσης για τους τρεις ήταν η γήρανση των μελών,² και για τους υπόλοιπους οργανωτικά κυρίως προβλήματα (για όσους σταμάτησαν πριν από το 2010) ή η μείωση του κύκλου εργασιών τους (για όσους σταμάτησαν μετά το 2010), εκ των οποίων οι επτά ήταν συνεταιρισμοί ειδών οικοτεχνίας.

Με τις προέδρους των υπόλοιπων 47 συνεταιρισμών συμπληρώθηκαν ερωτηματολόγια. Η κατανομή του δείγματος στη χώρα είναι η ακόλουθη: δεκαέξι από τη Βόρεια Ελλάδα, έντεκα από την Κεντρική, έξι από τη νότια, έντεκα από τα νησιά του Αιγαίου και τρεις συνεταιρισμοί από τα νησιά του Ιονίου. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, ενεργά μέλη σήμερα (2014) είναι συνολικά 428 γυναίκες (εννιά γυναίκες κατά μέσο όρο ανά συνεταιρισμό). Οι 40 συνεταιρισμοί παράγουν προϊόντα διατροφής, οι τέσσερις προϊόντα οικοτεχνίας και τρεις διαθέτουν εστιατόριο.

Στο ερώτημα ποιες ήταν οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών στους συνεταιρισμούς, 44 από τις 47 προέδρους δήλωσαν ότι μειώθηκε σημαντικά η ζήτηση των προϊόντων τους. Για το λόγο αυτό οι περισσότεροι περιορίζονται πλέον στις ποσότητες των παραγγελιών που δέχονται, γεγονός που σημαίνει τη σημαντική μείωση του χρόνου απασχόλησης των μελών. Η μείωση του αριθμού των πελατών, του ύψους των παραγγελιών, η παύση λειτουργίας πολλών καταστημάτων, η κατάργηση κοινωνικών παροχών (όπως η επιδότηση του κοινωνικού τουρισμού) είναι

μερικοί από τους λόγους της παραπάνω εξέλιξης, η οποία άρχισε να γίνεται ιδιαίτερα αισθητή τα δύο τελευταία χρόνια. Η μείωση του κύκλου εργασιών είναι κατά μέσο όρο της τάξης του 40-50%, με διακύμανση από 20% έως 80%. Παράλληλα όμως αυξήθηκε η φορολογία, καθώς επίσης και το κόστος παραγωγής (πρώτες ύλες, ενέργεια). Όλοι οι παραπάνω παράγοντες είχαν ως συνέπεια τη συμπίεση των εσόδων του συνεταιρισμού/επιχείρησης, η οποία κυμαίνεται κατά μέσο όρο γύρω στο 50%. Ιδιαίτερα έντονα βιώνουν την κρίση όσοι παράγουν προϊόντα οικοτεχνίας, καθώς η ζήτηση των προϊόντων τους έχει υποστεί κατακόρυφη πτώση. Μόνο τρεις από τους 47 συνεταιρισμούς της έρευνας δήλωσαν ότι είχαν αύξηση της ζήτησης των προϊόντων τους τα τελευταία χρόνια.

Κατά συνέπεια οι απολαβές των γυναικών-μελών υπέστησαν την αντίστοιχη πτώση, η οποία προέρχεται από τη μείωση των ωρών απασχόλησής τους ή της ωριαίας αμοιβής τους ή και από τα δύο, καθώς σχεδόν το σύνολο δήλωσε αυτόν τον τρόπο αμοιβής των εργαζομένων. Η διακύμανση των μηνιαίων εισοδημάτων στους 47 συνεταιρισμούς, σύμφωνα με τις απαντήσεις, είναι από 100 έως 500 ευρώ. Παρόλο που θα ήταν αναμενόμενο να έχει σταματήσει τη λειτουργία του μεγαλύτερος αριθμός συνεταιρισμών, ωστόσο αυτό δεν συμβαίνει, καθώς όπως φαίνεται, για πολλές γυναίκες - μέλη ο συνεταιρισμός δεν αντιπροσωπεύει μόνο μια δυνατότητα απασχόλησης. Προηγούμενες έρευνες έδειξαν ότι για την πλειονότητα των γυναικών-μελών η ένταξη στον συνεταιρισμό είχε ως στόχο την εξασφάλιση συμπληρωματικού εισοδήματος. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις οι απολαβές ήταν δευτερεύων στόχος, καθώς η κοινωνικοποίηση, η απασχόληση εκτός σπιτιού, το αίσθημα της δημιουργικότητας αποτελούσαν σημαντικότερα στοιχεία ένταξης. Αυτή η αντιμετώπιση τις κάνει να επιμένουν σήμερα να λειτουργούν τον συνεταιρισμό, παρόλο που οι απολαβές είναι ιδιαίτερα χαμηλές και, στις περισσότερες περιπτώσεις, μη τακτικές. Είναι ενδεικτικό ότι σε κανένα συνεταιρισμό δεν υπήρξε αποχώρηση μελών. « Από το να κάθομαι στο σπίτι, προτιμώ να έρχομαι εδώ και να βρίσκομαι με τις φίλες μου», δήλωσε μία πρόεδρος. Αυτή όμως η αντιμετώπιση, οπωσδήποτε έχει αντίκτυπο στη λειτουργία της επιχείρησης, αλλά και στην εικόνα που έχει στην τοπική κοινωνία και οπωσδήποτε αποτελεί αντικίνητρο για την προσχώρηση νέων γυναικών που αναζητούν απασχόληση με κανονικές απολαβές. « Οι

νέες θέλουν να πληρωθούν αμέσως. Δεν έχουν υπομονή, δεν μπορούν να περιμένουν. Εμείς ξέρουμε να περιμένουμε», δήλωσε μία άλλη. Μόνο πέντε συνεταιρισμοί δήλωσαν ότι εκφράστηκε ενδιαφέρον από νέες γυναίκες για ένταξή τους.

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις η απασχόληση στον συνεταιρισμό, έστω με τα χαμηλά και μη τακτικά εισοδήματα που παρέχει, αντιμετωπίζεται ως η μοναδική δυνατότητα για την έστω και μικρή ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος. «Στην περιοχή έκλεισαν εργοστάσια, υπάρχει μεγάλη ανεργία. Αν κλείσουμε κι εμείς, δεν πρόκειται να δουλέψουμε πουθενά».

Ένας παράγοντας που παρέχει ανθεκτικότητα και ελαστικότητα στους συνεταιρισμούς είναι οι επιλογές των προηγούμενων ετών. Μέσω της έρευνας διαπιστώθηκε ότι στις σημερινές συνθήκες επιβιώνουν καλύτερα οι συνεταιρισμοί που μέσα στα πάγια έξοδά τους δεν περιλαμβάνονται δανειοληπτικές υποχρεώσεις. Όλοι οι συνεταιρισμοί της έρευνας έχουν πραγματοποιήσει κατά την προηγούμενη περίοδο επενδύσεις, στην πλειοψηφία τους όμως μικρού μεγέθους, αξιοποιώντας εθνικά και κοινοτικά προγράμματα ή με ίδια κεφάλαια. Από τους 47 συνεταιρισμούς της έρευνας, μόνο πέντε δήλωσαν ότι πληρώνουν σήμερα τη δόση κάποιου δανείου. Και άλλες προηγούμενες έρευνες διαπίστωσαν τη διστακτικότητα και άρνηση των γυναικών να επενδύσουν μέσω δανείων. Είναι ο παράγοντας που καθιστούσε τους συνεταιρισμούς «μη δυναμικές» επιχειρήσεις. Στις σημερινές όμως συνθήκες, αυτή ακριβώς η διστακτικότητα των γυναικών «έσωσε τους συνεταιρισμούς», όπως δήλωσαν αρκετές πρόεδροι, τις προφύλαξε δηλαδή από τον κίνδυνο της πάυσης λειτουργίας τους, κίνδυνο που αντιμετωπίζουν πολλές επιχειρήσεις στη χώρα. Η έλλειψη δηλαδή δανειοληπτικών υποχρεώσεων τις επιτρέπει να συνεχίζουν τη λειτουργία τους με ένα σχετικά χαμηλό πάγιο κόστος λειτουργίας, το οποίο είναι σε θέση να καλύψουν παρά τη σημαντική μείωση του κύκλου των εργασιών τους.

Το ερώτημα είναι πώς αντιμετωπίζουν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και τι στρατηγικές εφαρμόζουν. Την κλασική μέθοδο της μείωσης της τιμής των προϊόντων οι περισσότεροι (30) δήλωσαν ότι αδυνατούν να την εφαρμόσουν, καθώς το χαμηλό περιθώριο κέρδους, με βάση το οποίο καθόριζαν τις τιμές των προϊόντων τους και η αύξηση του κόστους παραγωγής των τελευταίων ετών, καθιστούν αδύνατη αυτή τη

στρατηγική επιβίωσης. Ωστόσο, δεκαεπτά δήλωσαν ότι έκαναν μικρές μειώσεις στην τιμή ορισμένων προϊόντων.

Η αναζήτηση λύσεων χωρίς οικονομικό κόστος, αλλά κυρίως η πολύ σημαντική μείωση των επισκεπτών, έστρεψε πολλούς συνεταιρισμούς στην τοπική κοινωνία. Αρκετοί επέλεξαν την εξυπηρέτηση των καθημερινών αναγκών της, όπως παρασκευή ψωμιού, αλλά κυρίως την κάλυψη κοινωνικών εκδηλώσεων (όπως γάμοι, βαφτίσεις, μνημόσυνα κλπ). Συστήματα πιστοποίησης των προϊόντων (βιολογικά, παραδοσιακά) ή των παραγωγικών διαδικασιών (HACCP), καθώς και η προβολή μέσω των κοινωνικών δικτύων εφαρμόζονται από ελάχιστους συνεταιρισμούς. Η προσαρμογή στις απαιτήσεις των καταναλωτών (όπως ζυμαρικά με λαχανικά, γλυκά με λιγότερη ζάχαρη, κατεψυγμένες πίτες κ.λπ) εφαρμόστηκαν από ορισμένους και κατά την προ κρίσης εποχή.

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της ιδιοτυπίας των προϊόντων που παράγουν, αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι στην πλειονότητά τους παράγουν προϊόντα που μπορούν να χαρακτηριστούν ως «σπιτικά», αλλά όχι πάντα ως τοπικά. Με άλλα λόγια, τα χαρακτηρίζει ο τρόπος παρασκευής, αλλά όχι η πρώτη ύλη. Είναι λίγοι οι συνεταιρισμοί (συνολικά δεκατέσσερις) που επιλέγουν τη στρατηγική της εστίασης σε ιδιότυπα προϊόντα, που χαρακτηρίζουν την περιοχή και τα αξιοποιούν ταυτίζοντας την εικόνα τους με αυτά. Τέτοια προϊόντα είναι τα κρητικά βουτήματα, τα αμυγδαλωτά Λέσβου, το κυδωνόπαστο Ζακύνθου, το καρυδάκι Θάσου, αλεύρι από τοπικές ποικιλίες σιταριού κ.λπ. «Εξειδικενόμαστε στα προϊόντα που χαρακτηρίζουν τον τόπο και εμάς» δήλωσε μία πρόεδρος.

Σε ό,τι αφορά τη διασύνδεσή τους με τοπικούς και μη φορείς, ενώ οι συνεταιρισμοί αποτελούν κατά βάση συνεργατικό σχήμα, δεν εντάσσονται ωστόσο στις στρατηγικές τους τη συνεργασία και διασύνδεση με τοπικούς και υπερτοπικούς φορείς, αλλά ούτε επιδιώκουν τη διασύνδεση μεταξύ τους. Αυτό έχει διαπιστωθεί και από την πρόσφατη έρευνα του Εθνικού Αγροτικού Δικτύου Ελλάδας (2013), σύμφωνα με την οποία είναι χαμηλό το ποσοστό των συνεταιρισμών που συνεργάζονται μεταξύ τους και πολύ χαμηλότερο το ποσοστό αυτών που συμμετέχουν σε τυπικές οργανώσεις. Σύμφωνα με την παρούσα έρευνα, είναι μικρός ο αριθμός των συνεταιρισμών που περιέλαβαν στις στρατηγικές τους τέτοιους στόχους. Πρόκειται για τους συνεταιρι-

σμούς που διασυνδέθηκαν, π.χ., με τους τοπικούς ξενοδόχους στο πλαίσιο του «ελληνικού πρωινού», για συνεταιρισμούς που συνεργάζονται με καταναλωτικούς συνεταιρισμούς αστικών κέντρων, για εκείνους που αξιοποιούν το δίκτυο και τους συλλόγους της διασποράς. Αυτές τις στρατηγικές εφαρμόσαν κυρίως οι νησιωτικοί συνεταιρισμοί (κρητικοί, λέσβιοι) και οι συνεταιρισμοί των περιαστικών περιοχών (κυρίως του Νομού Θεσσαλονίκης), συνολικά δεκαεπτά συνεταιρισμοί από τους 47 της έρευνας. Δεν διαπιστώνονται όμως διασυνδέσεις σε τοπικό επίπεδο με άλλους επαγγελματίες, τοπικούς φορείς, τοπική αυτοδιοίκηση κ.λπ. στο πλαίσιο άτυπων ή τυπικών συνεργασιών (π.χ., τοπικά σύμφωνα ποιότητας, δίκτυα κ.λπ.).

Μέσω της έρευνας διαπιστώθηκε ότι οι συνεταιρισμοί που εφαρμόσαν μία ή και τις δύο από τις παραπάνω στρατηγικές (ιδιότυπα προϊόντα, διασυνδέσεις) έχουν τις λιγότερες απώλειες: αντιπροσωπεύουν το 44,2% των 47 συνεταιρισμών της έρευνας, δηλώνουν πως έχουν θετικές προοπτικές για το μέλλον και είναι αισιόδοξες. *«Έχουμε όραμα και το παλεύουμε με κάθε τρόπο. Αλλιώς θα βυθιστούμε»* δήλωσε μία πρόεδρος. Ωστόσο αν αυτό το ποσοστό αναχθεί στο σύνολο του δείγματος, τους 64 συνεταιρισμούς, ανέρχεται στο 32,8% και κρίνεται χαμηλό. Ένα ποσοστό 39,5% των συνεταιρισμών χαρακτηρίζεται από σχετική απραξία και μια *«στάση αναμονής»*. Συνεχίζουν την υποτονική λειτουργία του συνεταιρισμού αναμένοντας την αλλαγή του ευρύτερου περιβάλλοντος, χωρίς να αναλαμβάνουν κάποιες ιδιαίτερες πρωτοβουλίες. *«Θα συνεχίσουμε έστω και χωρίς εισόδημα. Έχουμε επενδύσει εδώ τη ζωή μας»*, *«Είναι κρίμα να κλείσουμε μετά από τόσα χρόνια»*, *«Ήταν μεγάλο μεράκι, δε θα τα παρατήσουμε εύκολα»*, *«Τον πονάμε τον συνεταιρισμό, δε θα κλείσουμε εύκολα. Θα περάσει η κρίση»* είναι μερικές από τις εκφράσεις που καταγράφηκαν, οι οποίες καταδεικνύουν τον συναισθηματικό δεσμό και ταύτιση των γυναικών-μελών με τον συνεταιρισμό τους, τον οποίο θεωρούν *«έργο ζωής»*. Τέλος ένα μικρότερο ποσοστό, 16,3%, δηλώνουν ότι θα σταματήσουν τη λειτουργία του συνεταιρισμού, καθώς οι απολαβές είναι ελάχιστες ή ανύπαρκτες και δεν *«έχουν το κουράγιο να συνεχίσουν»* όπως δήλωσαν.

Συμπέρασμα

Η διερεύνηση των γυναικείων συνεταιρισμών με την προσέγγιση της εδαφικής ανάπτυξης ανέδειξε ενδιαφέρουσες πτυχές της λειτουργίας και των στρατηγικών που εφαρμόζουν. Η κρίση των τελευταίων χρόνων ανέδειξε εγγενείς αδυναμίες τους, οι οποίες κατά την προ κρίσης εποχή δεν ήταν τόσο ορατές. Ανέδειξε επίσης την αδυναμία της πλειονότητας να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες.

Είναι γεγονός ότι οι οργανωτικές τους ιδιαιτερότητες δεν τους επιτρέπουν να χρησιμοποιήσουν τη στρατηγική της μείωσης του κόστους παραγωγής προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις της κρίσης. Πολλοί από αυτούς βρίσκονται σε αδιέξοδο και συνεχίζουν να υφίστανται λόγω της συναισθηματικής ταύτισης των μελών με τον συνεταιρισμό τους. Διερευνώντας τη λειτουργία τους με την προσέγγιση της εδαφικής ανάπτυξης, διαπιστώνεται ότι η πλειονότητα από τη μια μεριά δεν επιδιώκει διασυνδέσεις με τοπικούς και μη φορείς και δεν αρθρώνονται έτσι ώστε να αποτελέσουν στοιχείο της εδαφικής περιοχής. Από την άλλη, ενώ το αντικείμενό τους είναι τα παραδοσιακά προϊόντα, αρκετοί από αυτούς δεν στοχεύουν στην ιδιοτυποποίηση, στην παραγωγή δηλαδή προϊόντων χαρακτηριστικών του τόπου, προϊόντων που φέρουν την ταυτότητά του. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, μια μειοψηφία των συνεταιρισμών εφαρμόζει μία ή και τις δύο παραπάνω στρατηγικές και έχει σχετικά ευοίωνες προοπτικές για το μέλλον. Οι δυσκολίες των τελευταίων ετών οδηγούν σε φθίνουσα πορεία μεγάλο μέρος των συνεταιρισμών ή σε *«κατάσταση αναμονής»*, κινδυνεύοντας να καταρρεύσει το πρωτότυπο μοντέλο της γυναικείας συλλογικής επιχειρηματικότητας που ξεκίνησε ευοίωνα κατά τη δεκαετία του 1980.

Αν στην προ κρίσης εποχή οι συνέργειες δεν ήταν απόλυτα απαραίτητες, καθώς η ποιότητα και η ιδιαιτερότητα των προϊόντων ήταν σημαντικό στοιχείο και αρκετό για την εξασφάλιση της ανταγωνιστικότητας, σήμερα, στο πλαίσιο των νέων συνθηκών, η επιβίωση και η ανάπτυξη γίνεται μια όλο και πιο πολύπλοκη διαδικασία. Εκτός από την ποιότητα, εξαρτάται επί πλέον σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό από την ικανότητα των δρώντων να αναπτύξουν νέες στρατηγικές, οι οποίες συνοψίζονται στις διασυνδέσεις και στην ιδιοτυπία των

προϊόντων. Σε αυτό το πλαίσιο, οι ίδιοι οι συνεταιρισμοί θα πρέπει να ξεφύγουν από την απομόνωση και την εσωστρέφεια και να δουν τον εαυτό τους ενταγμένο σε ένα πλέγμα δικτύων τοπικών και υπερτοπικών και να διαμορφώσουν στρατηγικές για την ένταξή τους. Από την άλλη μεριά, αν οι πολιτικές θέλουν να παραμείνει το μοντέλο της συλλογικής γυναικείας επιχειρηματικότητας στην ύπαιθρο, θα πρέπει να συμβάλλουν προς αυτή την κατεύθυνση, προσανατολίζοντας και ενθαρρύνοντας τους συνεταιρισμούς στην ανάπτυξη των παραπάνω στρατηγικών. Τέλος, ο ρόλος των τοπικών φορέων θα πρέπει να είναι ο συντονισμός αυτών των προσπαθειών στο πλαίσιο ενός τοπικού οράματος για την κατασκευή και ανάδειξη των εδαφικών περιοχών, με στόχο την εδαφική ανάπτυξη.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για συνεταιρισμούς που συστάθηκαν κατά τη δεκαετία του 1980 και καθώς δεν υπήρξε ανανέωση των μελών τους, σήμερα τα μέλη είναι άνω των 70 ετών.

Βιβλιογραφία

- Ανθοπούλου Θ. (2013), Γεωγραφικές ενδείξεις και δυναμικές εδαφικής ανάπτυξης στην Ελλάδα. Η δύσκολη ανάδυση της συλλογικής δράσης, στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) *Περί εντοπιότητας και ιδιοτοπίας των τροφίμων*, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 255-279.
- Belletti G. και Marescotti A. (2013), Τυπικά αγροδιατροφικά προϊόντα, τοπικοί πόροι και αειφόρος αξιοποίηση, στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) *Περί εντοπιότητας και ιδιοτοπίας των τροφίμων*, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 121-141.
- Bourdieu P. (1980), *Le capital social. Notes provisoires, Actes de recherche en sciences sociales* (31).
- Campagne P. et Pecqueur B. (2014), *Le développement territorial*, Charles Léopold Mayer, Paris.
- Campagne P. et Pecqueur B. (2009), «Zones difficiles, territoires de développement?», in Sghaier M. (eds), *Sociétés en transition et développement local en zones difficiles DELZOD*, Medenine: Institut des zones arides, pp. 19-40.
- Colletis G. (2013), «L'entreprise de l'Economie sociale comme vecteur de sortie de crise», Conférence International, Coopératives des ouvriers et des consommateurs, *Emplois - Production - Consommation*, GSEE, Athènes, 13 et 14 Mai.
- Colletis G. (2008), «Mobilité, attractivité et mondialisation», in Laurent C. Tetre C. (eds) *Secteurs et territoires dans les révolutions émergentes*, L'Harmattan, Paris.
- Colletis G. (2010), «Co-évolution des territoires et de la technologie : une perspective institutionnaliste», *Revue d'Economie Régionale et Urbaine*, No 2, pp. 235-249.
- Colletis G. et Pecqueur B. 2005, *Révélation de ressources spécifiques et coordination située*, Revue Economie et Institution, No 6-7, 1er et 2eme semestres 2005.
- Colletis G. et Rychen F. (2004), «Entreprise et territoires : proximités et développement local», in Pecqueur B. et Zimmerman J.-B. (eds) *Economie de proximité*, Editions Hermès, Paris.
- Deffontaines, J.P., Marcepoil, E., Moquay, P. (2001), «Le développement territorial : une diversité d'interprétations». In: S. Lardon (Editeur), P. Maurel (Editeur), V. Piveteau (Editeur), *Représentations spatiales et développement territorial* (p. 39-56). Paris, FRA : Hermès Science Publications.
- Γούσιος Δ. (2013), «Η εδαφική προσέγγιση της ανάπτυξης της υπαίθρου: από την κληρονομημένη στην κατασκευασμένη εδαφική περιοχή», στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) *Περί εντοπιότητας και ιδιοτοπίας των τροφίμων*, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 72-105.
- Gidarakou I. (2000), "Farm women's new vocational activities: prospects and problems of women's cooperatives and small on-farm business in Greece", *Journal of Rural Studies* 19, 1-7.
- Koutsou S. (2014), «Les coopératives féminines rurales grecques en période de crise», *Révue POUR*, No 222, pp. 173-181.
- Koutsou S., Notta O., Samathrakis V., Patralidou M. 2009. "Women's entrepreneurship and rural tourism in Greece. Private enterprises and cooperatives", *South European Society and Politics*, 14(2), 191-209.
- Lardon S. (2003), «Diagnostic de territoire et représentations spatiales : les chorèmes, graphes et jeux », in B. Debardieux, S. Lardon (dir.), *Les figures du projet territorial*, Ed. de l'Aube/DATAR, Bibliothèque des territoires, La Tour-d'Aigues, 2003, pp. 109-129.
- Lassithiotaki A. (2011), "Rural women and entrepreneurship: a case study in Heraklion Crete Prefecture", Greece, *Journal of Development Entrepreneurship*, Vol. 16, No 2, pp.269-284.
- Muchnik J. και Ανθοπούλου Θ. (2013), «Τοπικοποιημένα αγροδιατροφικά συστήματα (SYAL): Αντικείμενο, πεδίο εφαρμογής και πολιτικής έρευνας και ανάπτυξης αγροτικών περιοχών», στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) *Περί εντοπιότητας και ιδιοτοπίας των τροφίμων*, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 35-53.
- Petridou E., Glaveli N. (2008), "Rural women entrepreneurship within co-operatives: training support". *Gender in Management: An International Journal*, 23(4), 262-277.
- Rytkonen P. και Andren T. (2013), «Η Σουηδία ως οινοπαραγωγός χώρα: αξιοποίηση περιθωριακών εδαφών για νέους τύπους παραγωγής», στο Ανθοπούλου Θ. (επιμ.) *Περί εντοπιότητας και ιδιοτοπίας των τροφίμων*, Εκδόσεις Παπαζήση, σσ. 190-215.
- Torré A. et al. 2008, «Le local à l'épreuve de l'économie spatiale : Agriculture, environnement, espaces ruraux», Paris : INRA (Ed. Etudes et Recherches, no 33).